

Egy vers mint önértelmezési munka

József Attila: A Dunánál

„A munkavégző tudat önálló tudatként látja viszont magát az önálló fennállásában annak, amit a munka ad a dolognak. A munka fékezett vágy. A tárgyat formába, tehát önzetlenül tevékenykedve és egy általánosra tekintve, a munkavégző tudat fölé emelkedik léte közvetlenségének, felemelkedik az általánoshoz – vagy ahogy Hegel mondja: a dolgot képezve önmagát képezi... az elmélet viselkedés mint olyan már elidegenedés, követelménye, hogy „valami nem közvetlenül, idegenszerűvel, a visszaemlékezéshez, az emlékezet-hez és a gondolkodáshoz tartozóval foglalkozunk.”

József Attila életművének egyik legreprezentatívabb darabja, 'A Dunánál' című költemény nagyszabású vízió a létezés és benne az emberi lény szerkezetéről. E vízió egyik lehetséges értelmezésének munkahipotézise két előfeltevést tartalmaz: a szövegben az anyag időben való mozgásait mondja el egy olyan beszélő, aki éppen a versbeszéd hangsúlyozott individualitás-imitációja révén mint puszta, személytelen hang konstituálódik a versmondás aktusában (1); a létezés öncélú, végtelen, tánc-jellegű pulzálásába az emberi lény úgy integrálódhat, ha önmagát mint ürességet a munkavégzés (2) révén strukturálja és ritmizálja. Mindennek bizonyítására a szoros szövegolvasás látszik alkalmasnak.

A rakodópart alsó kővén ültem,
néztem, hogy úszik el a dinnyehéj.
Alig hallottam, sorsomba merültem,
hogy fecseg a felszín, hallgat a mély.
Míntha szivemből folyt volna tova,
zavaros, bölcs és nagy volt a Duna.

Az első sor a beszélőt víz és part, part és kő kettős határhelyzetében jeleníti meg, ezáltal erősen mitikus kontextusba állítja: őselemek érintkezésének és szétválásának mezsgyéjére, a transzcendenciával való találkozás egyik archaikus szimbólumának (3) közegébe helyezi. Az emberi létformát meghaladó, transzcendáló entitás ebben a műben a sors, melynek mibenléte a vers egészének megjelenése folyamán bomlik ki. Annyit mindenestre már a második sorból megtudunk, hogy a vele való kontaktusba-kerülés a nézés által lehetséges (ezáltal a mű értelmezési játékerébe bevonódik az a platóni hagyomány, mely a megismerés „csúcspontját” tiszta, üres, geometriai formák puszta szemléletében jelöli meg). Ezek szerint a beszélő kifelé, a vízre pillantva egyben befelé, önmagába is pillant, és mindkét helyen ugyanazt a (más- és másképpen artikulálódó) sorsot látja. Kint és bent, víz és ember összekapcsolását a szív metaforája hajtja végre, mely újfent rendkívül archaikus gondolkozási modellt hoz játékba, amely az emberi lény centrumát és ősképét a szívben jelöli meg. (4) A szív tehát magába sűríti az emberi sorsot, mely ugyanannak a folyónak képében jelenik meg, amely az eszmélkedés folyamatát beindította. A szív, sors és Duna szavak össze-

kapcsolása révén tehát a Duna mint óriásmetaphora jelenik meg, mely mintegy magába vonja a beszélőt is, akit az ebben az alakzatban való feloldódástól „csupán” a beszéd aktusa véd meg.

Milyen is az a sors, amely az emberi és természeti lét vonatkozásában egyaránt egyetlen, óriási folyó-vízióban jelenik meg? A szöveg szerint: zavaros, bölcs és nagy. A nagyság az eddigiek alapján az egyetemes jelleg kifejezéseként értelmezhető, a zavaros és bölcs szavak összekapcsolása pedig erős kognitív feszültséget indukál: a zavarosság a te-leológia-mentesség képzetét kelti, mely ebben a műben (az európai kultúra jelentős tradícióihoz képest idegen módon) (5) mint bölcsesség, vagyis mint a létezés „mély-szerkezetének” tudása jelenik meg.

Mint az izmok, ha dolgozik az ember,
reszel, kalapál, vályogot vet, ás,
úgy pattant, úgy feszült, úgy ernyedett el
minden hullám és minden mozdulás.
S mint édesanyám, ringatott, mesélt
s mosta a város minden szennyését.

A sors struktúráját az emberi munkavégzés mozgásformáinak és a Duna hullámai pulzálásának korrelációja mutatja be. Eszerint a létezés ritmusát (vonatkozzon az akár emberi cselekvésekre, akár egy természeti képződményre) a megfeszülés és elemnyedés önmagukból eredő és ugyanoda visszazáródó mozgásformái adják meg. Így a létezés különböző szintjei között nincs hierarchikus különbség, hanem minden jelenség ugyanazon mozgásvariáns megvalósulása. Kérdés, hogy ennek a személytelenül pulzáló univerzumnak az emberi individualitás képes-e felszakítani, vagyis tud-e ebben a közegben radikális idegenséggé megjelenni. E lehetőség szemlélődő vizsgálatára nyújt teret az anyatörténet megjelenése. Mivel hangsúlyozottan a beszélő anyjának alakja idéződik fel, megjelenik a lírai alanyt egyénítő történetmondás lehetősége, amely szinte azonnal lebontódik, hiszen az anyához kapcsolódó fizikai és szellemi mozgásformák (ringatás, mosás, mesélés) összekapcsolódnak a barlangból nézett, hangsúlyozottan közömbös és személytelen eső esetleges mozgásformáival.

És elkezdett az eső cseperészni,
de mintha mindegy volna, el is állt.
És mégis, mint aki barlangból nézi
a hosszú esőt – néztem a határt:
egykedvű, örök eső módra hullt,
színtelenül, mi tarka volt, a mult.

A barlang szó archetipikus kontextusa éppen hogy nem az anyától elkülönülő egyediség képzetét hozza játékba, hanem az anyában mintegy feloldódott preindividuais lét-jelentés-összefüggését. Hasonlóképpen veszíti el az individualizálódás lehetőségét az anyakaják is, aki az egykedvű, örök esővel való korrelációba-kerülés után így jelenik meg:

A Duna csak folyt. És mint a termékeny,
másra gondoló anyának ölen
a kisgyermek, úgy játszadoztak szépen
és nevetgéltek a habok felém.
Az idő árján úgy remegtek ők,
mint sirköves, dülöngő temetők.

Az anya, pontosabban szólva az anyaság jelentésköre így a termékenység animális szintje felé tolódik, és ebből következően a keletkezés-pusztulás, születés-halál ciklikus mozgását mutatja be.

Az eső és a Duna kontextusa a közömbösen pulzáló természeti energiák által vezérelt világkonstrukciót kozmikussá növeli: a Duna mozgása horizontális irányú, az eső a ver-

tikalitást emeli ki – e két tengely révén értelmezhetővé válik a tér egésze. E térkonstrukció azonban szinte létrejöttének pillanatában már össze is omlik, amennyiben a cseperészó eső eláll; a közömbös természeti erők egyszerre, kölcsönösen generálják és ki is oltják egymást. A Duna és az eső által képzett tengelyek összezilálódását mutatják be a düllőngő temetők, a táj (szét-, le- és össze-) hullása – s e széteső térben az idő tarka folyama is színtelenné válik.

Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a vers első részében konstituálódó világot az önmagában és önmagáért lüktető természeti erők közömbössége hozza létre. Ez a kozmikus önelvűség a játszadozó és nevetgélő kisgyermek/habok metaforájában jelenik meg, mely egyben a mű önleíró alakzatának is nevezhető, amennyiben a vers maga sem más, mint egy akusztikus térben a kilélegzési energia öncélúan játékos ritmizálása. (6)

Én úgy vagyok, hogy már száz ezer éve
nézem, amit meglátok hirtelen.
Egy pillanat s kész az idő egésze,
mit száz ezer ős szemlélet velem.

A második rész első versszakában egy újabb önmeghatározási kísérlet tanúi lehetünk, mely ismét nem alkot meg egy határozottan elkülönülő individuumot, hiszen az én úgy kerül a száz ezer ős korrelációjába, hogy ezzel egyben a pillanat és az idő egésze konstellációját is felidézi. Az identifikáció mint viszonyossági folyamat jelenik meg, melynek egyetlen fázisa sem konstituál valamely önálló egyediséget – a következő versszak tanúsága szerint ugyanez az összefüggés mozgatja idő és látvány, esemény és elbeszélés viszonyulásait:

Látom, mit ők nem láttak, mert kapáltak,
ölték, öleltek, tették, ami kell.
S ők látják azt, az anyagba leszálltak,
mit én nem látok, ha vallani kell.

Az időben kibomló történetek (kapáltak, ölték, öleltek) látvánnyá válva képezik a költői beszéd tárgyát – így folytatódik és tágul tovább az első részben exponált „megismerés mint nézés” összefüggésrendszere. A látvánnyá vált idő elbeszélése az anyagba való leszállás történeteit mondja el, mégpedig a vallomást-tevő, a tanú pozíciójából. A bizonyoságtévés beszédhelyzete (akárcsak az első részben a kőé) rendkívül erős biblikus reminiszenciákat kelt föl, amennyiben az Ó- és Újszövetség könyveit olyan tanúságtévő hangok mondják el, melyek vallomásuk autentikusságáért teljes egzisztenciájukkal felelnek: az Istennel való találkozás hitelességéért a tanú teljes létevel szavatol. „A Dunánál” adott szöveghelyén megjelenő vallomásos pozíció azt mutatja be, ahogyan e beszédhelyzet elveszti biblikus kontextusát, ahogyan – ebben az értelemben – deszakralizálódik: a hang köré nem szerveződik egy személyes találkozást megtapasztaló test, és a tanúsítandó esemény sem a személyessé vált szakralitáshoz kapcsolódik. A versmondó hang tett és reflexió, emlékezés és történet kizárólagosan csak egymásban való értelmezhetőségéről tesz bizonyosságot:

Tudunk egymásról, mint öröm és bánat.
Enyém a mult és övék a jelen.
Verset írunk – ők fogják ceruzámat
s én érzem őket és emlékezem.

Mindezek alapján a vers első és második részét egymáshoz olvasva azt mondhatjuk, hogy az eddig értelmezett szövegből egy olyan létvízió tárul föl az olvasó belső látása előtt, amelyben minden mozgásforma visszaroskad önmagába, hogy aztán újra kezdődhessen – s ebben a hullámverésben az ember saját pozícióját a munkavégzésben (kapá-

lás, ölés, ölelés, mosás, ringatás, látás, vallomást-tevés), vagyis a tudat elidegenedett, kompozitorikus tevékenységében található meg. (7) Ha pedig az emberi lény helyzete így módon értelmezhető, akkor újra kísérletet lehet tenni a perszonalifikáló történetmondásra:

Anyám kún volt, az apám félig székely,
félig román, vagy tán egészen az.
Anyám szájából édes volt az étel,
apám szájából szép volt az igaz.

Mikor mozdulok, ők ölelik agymást.
Elszomorodom néha emiatt –
ez az elmulás. Ebből vagyok. „Meglásd,
ha majd nem leszünk!...” – megszólítanak.

A személyes eredettörténet azonban ismét nem tud megalkotódni, amennyiben az anya és apa figuráját az etnikai vonatkozások nem képesek egyediséggel felruházni, s így még nagyobb hangsúlyt kap archetipikus mivoltuk. (8) Anyám és apám helyén anya és apa pusztá strukturális modelljei jelennek meg: az anya mint a tápláló, azaz a létezést fenntartó animális ösbiztonság (9), az apa mint a világot esztétikailag és etikailag elrendező szellem képviselője. (10) E modelleket a mozdulás, ölelés, elmulás energiái kapcsolják be és vissza a teremtődés és pusztulás hullámverésébe, mely egyszerre mossa el, ironizálja, hamisnak minősíti a család-archetipusban involvált idillt, és átlendíti az elbeszélői hangot az önfelismerés revelációjába.

Megszólítanak, mert ők én vagyok már;
gyenge létemre így vagyok erős,
ki emlékszem, hogy több vagyok a soknál,
mert az összejtig vagyok minden ős –
az Ős vagyok, mely sokasodni foszlik:
apám- s anyámmá válok boldogan,
s apám, anyám maga is ketté oszlik
s én lelkes Eggvé így szaporodom!

Az egyetemes hullámmozgás újra-fölismerése immár a versmondó hang megszólítási sává lesz, mely fölébreszti az antropológiai eredettörténet kozmikus távlatainak filogenetikai emlékezetét, melyet himnikus, eksztatikus hang szólaltat meg. Az ek-sztaszisz, kiállítás ebben az esetben egészen radikálisan értendő, hiszen a beszélő immár nem csupán a magamságra irányuló erőfeszítésekből lép ki, hanem túllendül az erre vonatkozó vágyán is – ujjongó beszédmódjában az önmagától való megszabadulás boldogsága kap hangot. Az egóból való kilépés egyben fokozza a beszéd tárgya iránti szabadságot is; a létezés káprázatos gazdagsága tárul föl a filogenetikai és nemzeti történelmi lét generálódásának konstellációjában:

A világ vagyok – minden, ami volt, van:
a sok nemzedék, mely egymásra tör.
A honfoglalók győznek velem holtan
s a meghódoltak kinja meggyőtör.
Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa –
török, tatár, tót, román kavarog
e szívben, mely e multnak már adósa
szelíd jövővel – mai magyarok!

Hódító és elűzött, törvényadó és törvénszegő együttállása a hullámzó Duna és az egykedvű, örök eső amorális közömbösségébe vonja a történelmi időt és helyet is, melyek a vers megszólalásakor a szív, azaz a sorsfelismerés metaforájában találkoznak. Az emberi lény nem más, mint az anyag időbeli mozgásának egy kontingens megjelenési formá-

ja, akinek specifikuma az, hogy itt és mostját valamilyen, például költői nyelven szóhoz tudja juttatni.

...Én dolgozni akarok. Elegendő
harc, hogy a multat be kell vallani.
A Dunának, mely mult, jelen s jövőendő,
egymást ölelik lágy hullámai.

A harcot, amelyet őseink vívtak,
békévé oldja az emlékezés
s rendezni végre közös dolgainkat,
ez a mi munkánk; és nem is kevés.

Az utolsó versszakot indító három pont egyszerre szakítja meg és foglalja össze az eddigi szöveget: előbbire a program-javaslat hangnemváltása, utóbbira az öncélú és végtelen hullámverésre való emlékeztetés miatt van szükség. Az eddigiek során felismert létszerkezetben az ember, a vers tanúsága szerint, csak úgy képes identifikálódni, ha munkavégző entitásnak tekinti önmagát, vagyis olyan lénynek, aki önmaga fölé emelkedve és valamely általánosságra tekintve végez formát alkotó cselekvéssorozatot. (II) A versszak elején hangsúlyozott én ezt a közös programot javasolja, mely csak akkor válhat közösségivé, ha a közösséget (mai magyarok) alkotó egyedek is végigjárják az én = nem-én paradoxona fel- és megismerésének útját. Ezen út megtétele maga is munka: önzetlen erőfeszítés az emlékezés és történetmondás igazságáért, melynek személytelenségét és teleológia-mentességét ismét a Duna hullámzásának képe mutatja be. A békévé oldás, a közös dogok rendezése tehát éppen azért és azáltal feladat, mert célra és végre való irányulás, azaz bármiféle eszkatológia híján nincs többé miért és kivel harcolni, csupán és kizárólagosan önmagunkkal, hogy szabadságunkat az idő (Duna), a sors hullámverésébe való belesimulásban ismerjük fel.

A vers egészének összefüggésében a címben exponált Duna az anyag univerzális, időbeli, pulzáló mozgását bemutató óriásmetaforaként jelenik meg. Mint ilyen, azaz (szövegbéli) valóságot le-, meg- és újraíró alakzat, egyben elbeszéli a költői munka méltóságát is.

„A Dunánál” tanúsága szerint az ember a létezés hullámtáncának olyan tüneménye, aki képes reflektálni sorsára, lét- és önfelismerésének pedig valamilyen beszédes mozgásformában, azaz nyelvben ad hangot. A költészet és az emberi lény méltósága tehát ugyanolyan viszonyosságban állnak egymással, mint felszín és mély, pillanat és totalitás, filogenezis és nemzeti történelem... „Költőien lakozik az ember.”

Jegyzet

(1) Ez a jelenség azért különösen fontos *A Dunánál* esetén, mert a vers rendkívül erőteljesen kelti fel a beszélő individualitásának képzetét, amint ezt szoborrá formálása is jelzi. Jelen olvasat értelmezése szerint ez az egyénítés a szöveg egyik, önmagán belüli fikcióképzése, melyet – ugyancsak önmagán belül – szemünk láttára és fülünk hallatára bont le.

(2) Lásd a mottóként kiemelt szöveget. (GADAMER, Hans-Georg: *Igazság és módszer*. Gondolat, Bp, 1984. 33. old.)

(3) vö. pl. a kő szerepével a biblikumban: emlékkő, oltár, a törvény kinyilatkoztatásának és az áldozat bemutatásának tere stb. (pl.: Ter 28, 18; Ter 22, 9; Kiv 19,20; Mt 27, 33) A példák tere természetesen tovább tágítható más kultúrkörök felé is, hiszen a legtöbb civilizáció kőből alkotja meg oltárait, szentélyeit.

(4) Példaképpen emlékezetbe idézhetők a homéroszi hősök, akik indulataikat és gondolataikat általában szívükben szótkták megélni. Az alábbi szövegrészlet pedig egy egészen más kultúrkörből idéz fel hasonló gondolkozási modellt:

„...sikerült, legnagyobb öröömre, először beszélnem nem európaival, illetve nem fehér emberrel. A taosi pueblók főnöke volt, negyven és ötven év közötti, intelligens férfi. Ohvie Bianónak (Hegyi-tó) hívták. Úgy tudtam beszélni vele, ahogyan európaival sem igen beszéltem addig.

... – Nézd csak – mondta Ohvie Bano –, milyen förtelmesek a fehérek... örökké akarnak valamit, örökké nyugtalanok és nyughatatlanok. Nem tudjuk, mit akarnak. Nem értjük őket. Úgy véljük, bolondok.

Megkérdeztem, miért gondolja, hogy a fehérek bolondok.

– Azt állítják, hogy a fejükkel gondolkoznak – válaszolta.

– Természetesen. Miért, te hol gondolkozol? – kérdeztem.

– Mi itt gondolkozunk – felelte, és a szívére mutatott.” (JUNG, C. G.: *Emlékek, álmok, gondolatok*. Európa, Bp, 1997. 317. old.)

(5) Átfogóan és vázlatosan azt lehetne mondani, hogy a Biblia a történelmi időt a teremtéstől az apokatasztaszisz felé mutató teleologikus mozgásban érzékeli. E felfogás szekularizált változataként értelmezhető a felvilágosodás képzés-koncepciójának elképzelése a humanitás felé tartó végtelen, approximatív fejlődésről. A fentiek perverzójának tekinthető a bolsevizmus történelem-értelmezése, mely az evilági megváltás totalitását tüzi ki végső célul. Mindezekhez képest *A Dunánál* kulturális „háttérországa” valószínűleg távolabbi civilizációk elképzelésén alapul: „Mennyire fontosnak tartja a konkrét jövővállaláshoz az ember antropológiájának, ontológiájának történelmi értelmezését, történelmének antropológiai, ontológiai magyarázatát, jól mutatja, hogy az európai művelődésen, gondolkodáson kívüli művelődések, gondolkodásmódok segítségét is igyekszik bevonni és a magáéval egygyéolvasztani. Az epodos második szakaszában a közép-keleti, kivált a hindu filozófiát, „nagy világ- és létvízióját látjuk. Az ősi vágyat, hogy minden létezőnek, szerveknek és szervetleneknek, „élőknek» és «életteleneknek», e bolygóiaknak és ezen kívülieknek azonos rendező, cél-, értelem- és értékelvét találjuk meg. A Minden Egy-et s az Egy Minden-t. Alig vonható kétségbe, hogy e gondolkodás bevonásában azok az ekkor újra éledő érdeklődéshullámok is közrejátszhattak, amelyek a romantika óta immár negyedszer vagy ötödször ismét e keleti világ felé fordultak.” (NÉMETH G. Béla: *7 kísérlet a kései József Attiláról*. Tankönyvkiadó, Bp, 1982. 223–224. old.)

(6) „A ritmus feladata... az expiratorikus/kilégzési/energia egyetlen hullám – a vers – határain belüli elosztása.” (EICHENBAUM, B.: *A „formális módszer” elmélete*. In: BÓKAY Antal – VILCSEK Béla [szerk.]: *A modern irodalomtudomány kialakulása*. Osiris, Bp, 1998. 206. old.

(7) vö. (2)

(8) „Saját egyéni traumáit, sérelmeit félretéve, itt egy »ellenmitosz«-t alakít ki, mintha egy, a közösség számára való kollektív mitológiát kínálna. Szinte jungi archetipusokká alakítja az apát és az anyát, mint utóbb a magyar történelem nagy alakjait.” (SZABOLCSI Miklós: *Kész a lettár*. Akadémiai Kiadó, Bp, 1998. 621. old.)

(9) Az „Anyám szájából édes volt az étel” verssor összeolvasása a *Szabad-ötletek jegyzékének* megfelelő helyeivel különösen érzékeny pszichoanalitikus olvasatra adna lehetőséget. JÓZSEF Attila anyakomplexusában különös szerepet kapott az éhezéshöz, ételhez (annak ellopásához, bemocskolásához stb.) való viszony. Valószínűleg az orális fixáció és az éhezésben vagy attól való félelemben tetest öltő szeparációs szorongás összefüggéseit lehetne megvizsgálni e jelenségek kapcsán. Ebből a szempontból az idézett verssor a hajdani, éhező, anyja által magára hagyott gyermek vágyfantáziájának szublimációja volna.

(10) „Apám szájából szép volt az igaz” – e verssor vonatkozásában különösen érdekes – amint erre ARATÓ László fölhívta figyelmemet –, hogy itt a nyelv, amely általában az anyától kapott szellemi eledelként, anyanyelvként szokott megjelenni, apanyelvvé válik.

(11) vö. (2)